

Мишко ТУТКОВСКИ

ПРЕТСТАВИТЕ НА ЗОДИЈАКОТ ВО ВИЗАНТИСКОТО И ПОСТ-ВИЗАНТИСКОТО СЛИКАРСТВО ОД Р. МАКЕДОНИЈА*

Енигматичното ѕвездено небо од секогаш ги фасцинирало и инспирирало луѓето од сите краишта на светот. Тоа резултирало со континуирано набљудување на небото и идентификација на најсјајните ѕвезди и соѕвездија низ вековите.

Месопотамските цивилизации веќе во 5. век п.н.е. ја оформиле целосната слика на 12те соѕвездија кои денес се познати под името зодијак. Зодијакот, како астролошки систем, бил непознат за европските цивилизации сè до времето на Македонскиот крал, Александар Велики. Експанзијата на неговите освојувања, обединувањето на културите и религиските системи, довеле до темелно изменување на историскиот профил на светот. Во овој период, зодијакот, како астролошки систем, бил успешно пренесен во Египет и во Сирија, од каде што преминал и на европската почва (сл.1).

Популарноста на астрологијата ја достигнала својата кулминација во римскиот период, кога претставите на зодијачките знаци се прикажувале во храмовите, на саркофази, скулптури, медалјони, монети...¹ (сл.2). Астрологијата била практикувана и во Јудејскиот свет, наспроти фактот што во Стариот Завет, во повеќе наврати се осудуваат астролозите, како и тие кои им се поклонуваат на ѕвездите и небесните тела². Од првите векови на

новата ера, сочувани се неколку хебрејски текстови со астролошка содржина, а во периодот од 4. до 6. век, зодијачките знаци многу често се претставуваат на мозаичните подови во синагогите³. (сл.3) Астролошката вера била силно изразена и кај раните христијани, меѓутоа наишла на силен отпор од страна на црквата и од византиските императори. Царот Констанциј во 357 година, јасно го искажал својот став за астрологијата велејќи: *Љубопитноста на сите луѓе за претскажувањата ќе престане засекогаш*. Во 409 година, царевите Теодосиј и Хонориј наредиле сите астролози да ги запалат своите книги во присуство на свештени лица⁴. Но, и покрај повеќето забрани изречени во овој период, астрологијата продолжила да се развива. Во почетокот на 6. век, а особено за време на владеењето на царот Јустинијан, била засилена борбата против сите пагански и еретички учења, помеѓу кои се вбројувала и астрологијата. Тоа резултирало со комплетно исчезнување на оваа дисциплина на Запад, а на Исток продолжила да се практикува само на локално ниво⁵.

небесата, кои ги набљудуваат ѕвездите и кои секој месец прорекнуваат што ќе те снајде. Ете тие ќе бидат како плева, оган ќе ги изгори...; Во Второзаконие (17. 3 – 5), казната за оние кои им се служат на други богови и им се поклонуваат на сонцето, на месечината или на што и да е од небесното воинство е каменување до смрт. Сведоштва за негативниот став према астрологијата среќаваме и на други места во стариот завет, како што се: Излез 20. 3 – 5, Второзаконие 4. 19; 5. 7 – 9, Јов 38. 31, Еремија 10. 2, Езекил 8. 16 – 18, Даниел 2. 10 – 12; 4. 6 – 6; 5. 7 – 8; 5. 15.

³ L. Ness, *Astrology and Judaism in Late Antiquity*, Doctoral dissertation, Miami University 1990, Chapter 4 – 5; T. Barton, op.cit., 70; J. Magness, *Heaven on earth: Helios and the zodiacal cycle in Ancient Palestinian synagogues*, *DOP* 59, 2005, 1 – 52.

⁴ T. Barton, op. cit., 65.

⁵ Ibid., 79 – 80.

* Текстот е прочитан на симпозиумот *International Medieval Congress* одржан во Leeds, UK 2009.

¹ Повеќе за почетоците на астрологијата и претставите на зодијакот во антиката, види во: F. Cumont, *Astrology and religion among the Greeks and Romans*, New York – London 1912; Idem, *Zodiacus, Dictionnaire des antiquites et romaines d'après les textes et les monuments*, T. V., Dairemberg – Saglio, Paris 1926, 1046 – 1062; T. Barton, *Ancient Astrology*, London – New York 1994, 9 – 64, (со литература); S. D. Tester, *Istorija zapadne astrologije*, Beograd 1996, 7 – 88.

² Во книгата на пророк Исаија (47. 13 – 15) се вели: ... *Нека станат да те спасат оние кои ги премеруваат*

Сл. 1. Монета со претстава на Александар Космократор (Владетелот на светот). Превземено од K. Dahmen, *The legend of Alexander the Great on Greek and Roman coins*, London 2007, fig.27.5.

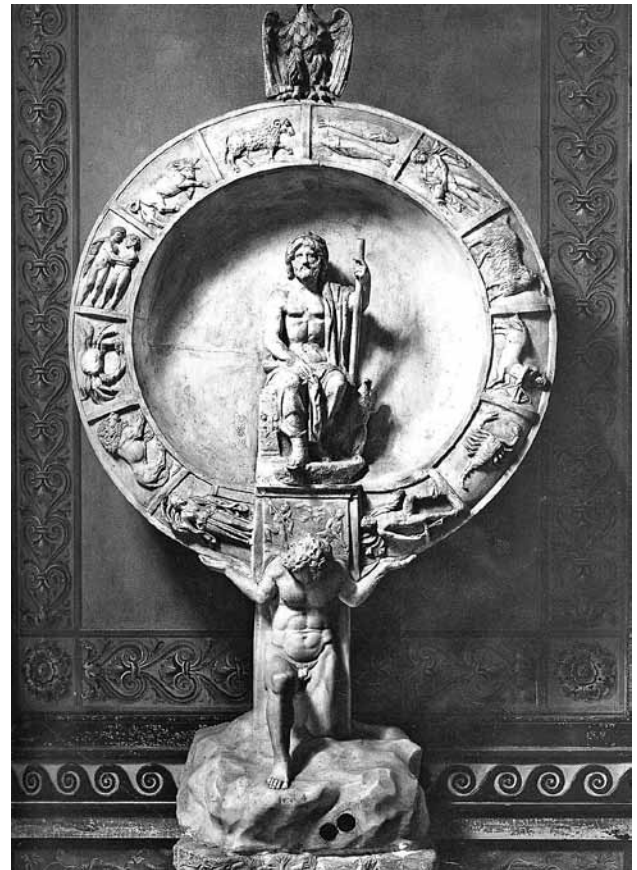
Астрологијата ја доживува својата преродба во средниот век, со што се умножуваат и претставите на зодијакот. Тоа е посебно евидентно во латинскиот свет, кадешто најдобро се развила астролошката иконографија. Западноевропската уметничка продукција содржи голем број на зодијачки претстави, кои се јавуваат на споменици од различен карактер и во најразлични медиуми⁶. (сл.4) Во православните земји, присутни се ракописи од астрономски или астролошки карактер,⁷ меѓутоа претставите на зодијакот се многу ретки и ги среќаваме само на неколку византиски споменици како што се: Четирите копии на Христијанската Топографија од Козма Индикоплов датирани од 9. до 11. век (сл.5), Византиската копија (Cod. Vat. Gr. 1291) на Птоломеовите астрономски табли која настанала во периодот од 813 до 820 година⁸ (сл.6), Свјатославлевиот Изборник од 1073 година (сл.7а,б) и Октоихот (Vat. Gr. 746) од 11. век⁹.

⁶ Lexicon der christlichen iconographie, S – Z, Zodiakus, Rom – Freiburg – Basel – Wien 1972; J. Tester, op. cit., 88 – 212 (со литература); С. Hourihane, *Time in the medieval world*, Princeton University 2007 (со литература).

⁷ Дејвид Пингри посветил најголемо внимание на проучувањето на текстовите со астролошка содржина. Спореди, D. Pingree, *The Astrological school of John Abramius*, *DOP* 25 (1971), 189 – 215; *Ibid.*, *Political Horoscopes from the Reign of Zeno*, *DOP* 30 (1976), 133 – 150; *Ibid.*, *Classical and Byzantine Astrology in Sassanian Persia*, *DOP* 43, 1989, 227 – 239.

⁸ D. V. Ainalov, *Hellenistic origins of Byzantine art*, New Jersey 1961, 20 – 23.

⁹ М. Харисијадис, Псалтир R. 29 са илустрованим ме-

Сл. 2. Јупитер во центарот на Зодијакот, Вила Албани, Рим. Превземено од N. Drury, *Magic and Witchcraft*, London 2003, 101.

Единствената сочувана претстава на зодијакот во Византиското монументално сликарство се наоѓа во нартексот на црквата Св. Архангел Михаил во Лесново¹⁰. Црквата е изградена од страна на благородникот Јован Оливер во две последователни градежни фази: Во 1341г. е подигнат главниот дел, а во 1348/9 дограден бил и куполниот нартекс, кој бил живописан во 1349 г.¹¹ Во јужниот дел од нартексот илустрирани се последните три псалми, при што 148-от псалм е претставен на јужниот свод. Во темето на сводот е прикажан Христос во двослоен медалјон, како седи на херувим и благословува со десната рака, додека во левата држи затворен свиток. Во внатрешниот медалјон, од Христос избиваат светлосни зраци, додека во надворешниот појас радијално се насликани 33 фронтални бисти на ангели кои држат скиптари и сфери со Христовиот монограм. Од двете страни на медалјонот, насликани се симболичните

сецословом Патријаршиске библиотеке у Београду, *ЗЛУ I* (1965), 189 – 191.

¹⁰ С. Ѓурић, Христ Космократор у Леснову, *Зограф* 13, Београд 1982, 65; С. Габелић, *Манастир Лесново*, Београд 1998, 188.

¹¹ С. Габелић, op. cit., 27 – 38; С. Коруновски, Е. Димитрова, *Византиска Македонија*, Скопје 2006, 120 – 122, 195.

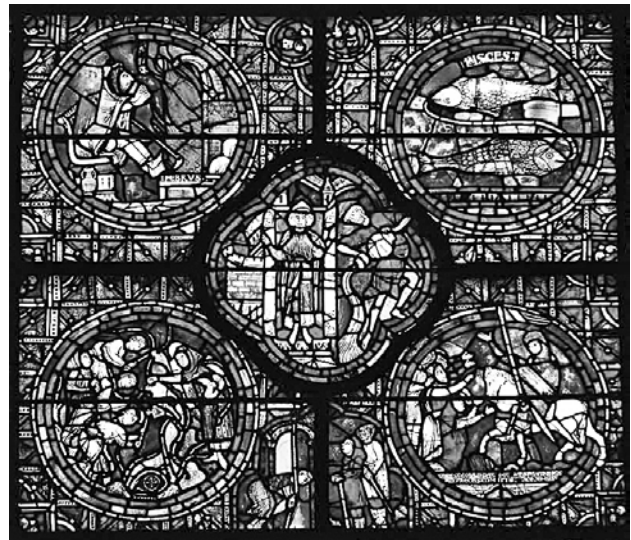
Сл. 3. Бет Алфа, Синагога, мозаичен под. Превземено од К.М. Dunbabin, *Mosaics of the greek and roman world*, Cambridge 1999, fig. 203

претстави на сонцето и месечината, небесните небеса, облаците на градот и снегот, како и знаците на зодијакот и планетите. Централниот дел од оваа композиција илустрира дел од првите четири стихови од 148 псалм (1. Славете Го господа од небесата, Славете Го во височините! 2. Славете Го, сите ангели Негови, славете Го сите воинства Негови! 3. Славете Го, сонце и месечино, Славете Го сите ѕвезди блескави! 4. Славете Го, небеса над небесата, и вие, вишни води над облаците!) како и осмиот стих (...*Оган и Град, Снег и Магла...*). (сл. 8)

На источната половина од сводот (сл.9) е претставено Сонцето како огнена топка во која се впишани два зрачни медалјони со крунисана глава во средината, носени од една крилата и гола машка фигура која јава на двоножно чудовиште (сл.11). Пандан на сонцето е големиот сиво-син круг на водата над небото, составен од шест концентрични кружни појаси (сл.11)¹².

Помеѓу символите на Сонцето и Небото, насликани се зодијачките знаци на Овен (сл.11) и Бик (сл.11), претставени допојасно како ги држат своите астролошки знаци и Ракот (сл.11) кој со двата краци го држи својот знак. Под нив е персонифицираниот приказ на планетата Јупитер, замислен како допојасна женска фигура сместена во неправилна рамка, со соодветниот знак во рацете. Следат Близнаците (сл.11), насликани како две голи машки фигури со споени нозе и раце, па Лавот (сл.11) кој е прикажан допојасно со својот астролошки знак во шепите. Десно од лавот, насликана е гола крилата

¹² С. Габелић, *op. cit.*, 183 – 184.

Сл. 4. Катедралата во Шартр, детал од витраж со претстави на месеците и зодијачките знаци (Риби, Водолеец). Превземено од D. Kowan, *Introduction to Astrology*, New York 1999, 7.

машка фигура која јава на двоглав свер. Оваа фигура од претходните истражувачи беше идентификувана како Стрелец,¹³ а всушност се работи за симбол на елементот Воздух (сл.11)¹⁴. Во најдолниот појас се наоѓаат трите планети – Марс, Меркур и Венера, сите претставени како допојасни крилати фигури. Марс и Венера се претставени допојасно како девојки гледани од грб, додека Меркур е насликан како проќелав маж (сл.9)¹⁵.

Овие планети, вклучувајќи ја и претставата на Јупитер, се прикажани во рамки со неправилен облик, кои во средновековното сликарство го симболизираат движењето на пловилата по небото, за кое се верувало дека се состои од вода¹⁶.

На западната половина од сводот сочуван е само дел од сликаната декорација (сл.10). Месечината има форма на топка со сиво – сина боја, во која е впишана млада месечина, помеѓу чии краци е насликана крилата и клекната гола женска фигура, со подигната глава (сл.11). Наспроти месечината, насликани се големите облаци од кои паѓа град или снег – Пс. 148. 8 (сл.11)¹⁷. Во оваа низа насликани се и зодијачките знаци Риба (сл.11), прикажан како четири кружно испреплетени риби

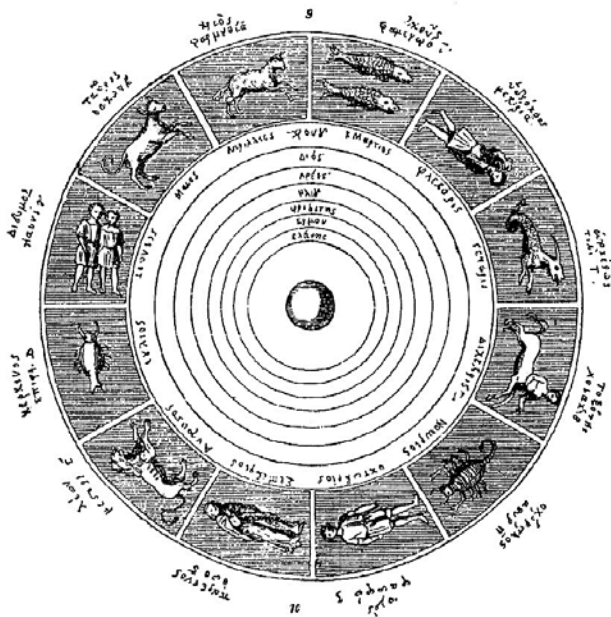
¹³ С. Ѓурић, *op. cit.*, 66.

¹⁴ K. Vicsva, *Representations of the zodiac in Byzantine and Post – Byzantine mural painting*, M.A. Thesis, CEU, Budapest 2002, 7.

¹⁵ С. Габелић., 184.

¹⁶ Р. Грујић, *Космолошки проблеми по нашим старим рукописима, ГСФФ I*, Скопје 1930, 182 – 183.

¹⁷ С. Габелић, *op. cit.*, 184. Прикажаните облаци, С. Ѓурић, *op. cit.*, 65, погрешно ги интерпретира како планини, односно како симбол кој ја претставува земјата.

Сл. 5. Илустрација на зодијакот од Топографијата на Козма Индикоплов

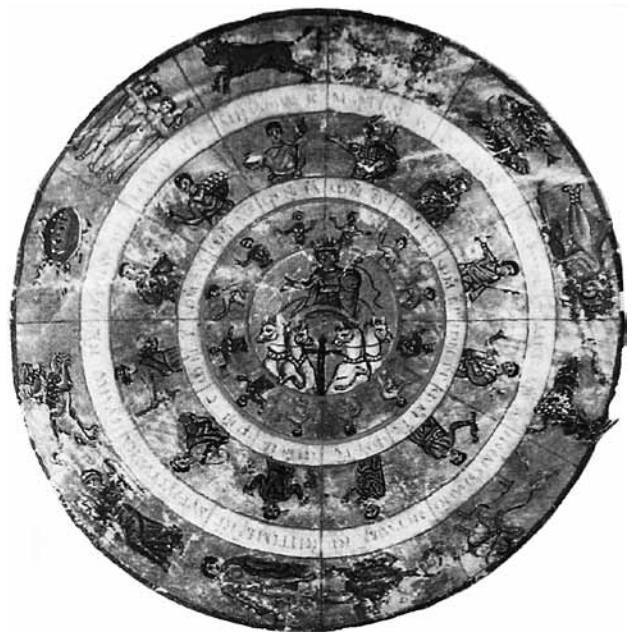
и знакот Вага (сл.11), во вид на две глави на мочиња, споени со заеднички врат, над кој е поместен соодветниот астролошки знак. Под месечината, сочувани се фрагменти од неидентификувана човечка фигура со висока круна на главата, додека под илустрацијата на вагата, забележуваме и фрагменти од зодијачкиот знак Скорпија (сл.11)¹⁸. Сите зодијачки знаци, како и планетите, се проследени со соодветните натписи и насликани се како ги држат своите астролошки симболи во рацете.

Помеѓу вообичаените иконографски решенија на зодијачките знаци (веќе видени во античките примери) во Лесново, среќаваме и две оригинални претстави. Зодијачкиот знак Вага (две глави споени со заеднички врат) и зодијачкиот знак Риби (четири кружно испреплетени риби), за прв пат се прикажани на овој начин во Лесново.

Зодијачките знаци, како дел од 148-от псалм, повторно се илустрирани дури во 1591г. на иконата *Хвалите Господа*, која потекнува од Кучевишкиот манастир Св. Архангели¹⁹. На иконата, во неколку

¹⁸ С. Габелић, *op. cit.*, 184, го споменува само натписот над Скорпијата, а за самиот знак вели дека е уништен, претпоставувајќи дека главата со круна можеби била дел од овој знак.

¹⁹ Иконата е обработувана повеќе пати од различни автори, но сепак за најреферентен труд во однос на иконографијата и датирањето се смета трудот на: С. Радојчић, *Икона „Хвалите Господа“* из црквеног музеја у Скопљу, *ГСНД XXI*, Скопје 1940, 109 – 118. Иконата *Хвалите Господа*, денес се наоѓа во постојаната поставка на икони во Музеј на Македонија. За дозволата за фотографирање, како и за корисните совети за оваа тема сречно и се заблагодарувам на д-р Викторија П. Коробар.

Сл. 6. Византиска копија на Птолемеовите астрономски табли. Превземено од од N. Drury, *op.cit.*, 102.

зони, се илустрирани последните три псалми, при што во горната третина се претставени небесата, додека на останатиот простор е илустриран земниот дел²⁰. Во средината на горниот дел, во бадемаста мандорла, насликан е Христос кој седи на огнените ангели или престоли. Во рацете држи отворено евангелие, во кое е испишан текстот според Матеја (XV, 34). Во појасот околу мандорлата, насликани се симболите на четирите евангелисти и шест серафима. Целата сцена, која е замислена како визијата на пророк Исаија (Ис. 6), е опфатена со црвена лента, на која се испишани првите 6 стихови од 148-от псалм²¹ (сл.12).

Во пет хоризонтални зони, кои се подредени околу Христос, илустрирани се 2 – 4 стих од 148-от псалм. Средните три зони се исполнети со илустрации на вториот стих од псалмот, односно претстава на ангелски хорови, кои се распоредени во три групи, според описите на Дионисиј Аеропагит. Првата и последната зона се поделени на 11 полиња, во кои е илустриран третиот стих од 148-от псалм. Во овие полиња, кои го симболизираат небото, насликан е голем број на ѕвезди, сонцето и месечината како и неколку зодијачки знаци²² (сл.13). Полињата се обоени со сина боја

²⁰ С. Радојчић, *op. cit.*, 109 – 110; А. Серафимова, *Кучевишки манастир Свети Архангели*, Скопје 2005, 243.

²¹ А. Серафимова, *op. cit.*, 243.

²² И покрај повеќето обработки на иконата, никој посебно не ги проучил претставите на зодијачките знаци. Во сите трудови, само е наведено дека се насликани 11 зодијачки знаци. Спореди, С. Радојчић, *op. cit.*, 109; А. Серафимова, *op. cit.*, 243; В. Поповска Коробар, *Икони од музејот на Македонија*, Скопје 2004, 268-269.

Сл. 7 а, б. Илустрација на зодијачките знаци на Свјатославлевиот Изборник. Превземено од К. Biceva, *Representations of the zodiac in Byzantine and Post – Byzantine mural painting*, M.A. Thesis, CEU, Budapest 2002, fig. 58-9.

и исполнети се со црвени или жолти четирикраки ѕвезди. Во првите две полиња, насликани се Овенот (сл.14) и Бикот (сл.14) претставени како двоножни животни, чиј заден дел преминува во опашка. Во следното поле, прикажана е уште една фигура со антропоморфно торзо, и долен дел кој нејасно преминува во свиена опашка. Иако доста невообичаено насликан, овој знак треба да ја претставува Девицата (сл.14). Во зоната десно од Христос, во првото поле е насликан зодијачкиот знак Јарец (сл.14), прикажан како двоножно рогато животно со опашест заден дел. Последен од низата во горниот регистер е зодијачкиот знак Близнаци (сл.14), кого го илустрираат две седнати, голи момчиња со споени рамења. Во долниот регистер, прв од левата страна е зодијачкиот знак Риби (сл.14), прикажан како четири кружно испреплетени риби. Во наредното поле е насликано сонцето како црвена топка оформена како човечки лик, од која избиваат 8 зраци. Во истото поле е поместен и Стрелецот (сл.14), кој е мошне невообичаено насликан. Претставата е разделена на две фигури, при што на левата страна, веднаш под сонцето, има допојасна коњска фигура, додека самиот стрелец е вообличен како младо момче кое седи и држи оптегнат лак во рацете. Во следното поле е насликан зодијачкиот знак Водолеец (сл.14), замислен како голо момче кое истура вода од риболик сад. Во последниот регистер, во пр-

вото поле е насликана желка, која според карактеристиките треба да претставува водена желка (сл.14). Следува илустрацијата на зодијачкиот знак Вага (сл.14), кој е прикажан идентично како Близнаците, со таа разлика што момчињата држат лост од вага во рацете. Во последното поле, првобитно била нанесена скица со тенка кафена боја за илустрација на уште една водена желка, меѓутоа над скицата насликана е Месечината, а желката повторно е насликана, само што е поместена налево (сл.14). Желката е идентична на претходната, додека месечината е насликана исто како и сонцето, но е обоена со црна боја. Целиот небесен дел е опфатен со сина брановидна бордура, која ги претставува водите над небесага, односно четвртиот стих од 148-от псалм.²³ И во овој пример, редоследот на зодијачките знаци не е запазен и згора на тоа, воопшто не се насликани зодијачките знаци Рак, Лав и Скорпија, на чие место за прв пат гледаме претстави на водени желки. Очигледно е дека зографот не знаел кои се останатите зодијачки знаци или пак, не знаел како да ги наслика.

²³ Илустрациите на псалмите продолжуваат во долниот дел на иконата, каде што во три зони е прикажан земниот свет, односно псалм 148. 9 – 12; 149. 3, 6, 8, 9 и 150. 3 – 5., А. Серафимова, *op. cit.*, 244 – 245.

Сл. 8. Лесново, илустрација на 148-от псалм. Фотографија М.Т.

Последната претстава на зодијачките знаци во македонското пост-византиско сликарство, се наоѓа во нартексот на црквата Св. Ѓорѓи во Полошкиот манастир. Првобитната црква е изградена до 1340, живописана во периодот 1343 – 1345 година, додека нартексот е дограден во почетокот на 17 век. Живописот во нартексот датира од 1608 – 1609 година, а како негови ктитори се јавуваат игуменот на манастирот, Јеромонах Сава и Јеромонахот Патрониј.²⁴

Сводот на нартексот е целосно прекриен со илустрации на последните три псалми,²⁵ при што се илустрирани 10 стиха од 148-от псалм, 3 од 149-от и сите стихови од 150-от псалм. Композицијата се состои од еден централен кружен медалјон, опфатен со 4 концентрични прстени. Источно и западно од централните кругови, оформени се четири неправилни правоаголни полиња, во кои се прикажани симболите на четирите евангелисти. Во централниот диск е поместена допојасна претстава на Исус Христос, сигниран како седр-

жител. Насликан е со црвен хитон и маслинасто-зелен химатион, како благословува со десната рака, додека во левата држи затворено евангелие. Во тенкиот кружен појас околу него, на старословенски јазик се испишани првите 4 стиха од 148-от псалм (сл. 15).

Следниот појас е поделен на 9 несиметрични и различни по големина полиња, во кои се поместени вкупно 33 ангели, 4 херувими и 2 престола. На источната страна, во засебно поле, насликани се двата престола, а како нивен пандан, на западната страна, се наоѓаат четирите херувими. Во останатите полиња, насликани се вкупно 33 претстави на ангели, прикажани во групации од 3 до 6 во едно поле. Сите ангели се насликани допојасно со скиптри во рацете, освен два ангела кои држат мечови. Овој појас претставува илустрација на вториот стих од 148-от псалм, додека во следните два концентрични појаси, илустрирани се 3 и 4 стих од псалмот. Третиот стих, *фалете го сонце и месечино, фалете го сите светли ѕвезди!* е замислен како син прстен, прекриен со многу ѕвезди со различна големина и форма. Во овој прстен, поместени се и претставите на сонцето и месечината како и зодијачките знаци²⁶. Сонцето е насликано на источната страна од прстенот, веднаш до престолите, додека месечината, како негов пан-

²⁴ Ј. Николиќ Новаковиќ, За циклусот на свети Ѓорѓи и зографот од припратата на Полошкиот манастир, *Културно Наследство 17-18 (1990-1991)*, Скопје 1994, 84.

²⁵ Илустрациите на последните псалми се откриени по отстранувањето на прсликите и ретушите од 19 век. Д. Корнаков, Новооткриени фрески во припратата на манастирската црква Св. Ѓорѓи Полошки од 17 век, *Културно Наследство 17-18 (1990-1991)*, Скопје 1994, 75 – 78.

²⁶ За претставите на зодијачките знаци само е напоменато во: Д. Корнаков, *op. cit.*, 78.

Сл. 9. Лесново, илустрација на 148-от псалм, источна половина од сводот. Фотографија М.Т.

дан, се наоѓа на западната страна, до претставите на херувимите. И двата симбола се насликани речиси идентично, како жолти топки оформени како човечки ликови од кои избиваат по седум краци. Зодијачките знаци се рамномерно распоредени во овој појас, меѓутоа немаат точен редослед. Овенот, како прв зодијачки знак, е претставен на источниот дел, лево од сонцето. Следат претставите на Бик, Близнаци, Скорпија, Водолеец, Риби, Стрелец, Јарец, Рак, Девица, Лав и Вага (сл.16). Помеѓу стрелецот и јарецот е насликана месечината. Овенот и Бикот се насликани од двете страни на сонцето, свртени кон него. И двата знаци се насликани како двоножни, рогати животни, чиј заден дел од телото преминува во долга опашка. Овенот е насликан со бела боја, додека бикот има црвеникаво-кафеава. Близнаците се насликани како две голи момчиња со споени грбови. Следен е зодијачкиот знак Скорпија, по кој е насликан Водолеецот, како младо момче кое истура вода од поголем сад. Знакот Риби е прикажан како четири кружно испреплетени риби со жолтеникаво-кафеава боја. Стрелецот е замислен како Кентаур со лак и стрела во рацете, а јарецот како двоножно животно со подвиена опашка. Следниот знак е Рак, а по него доаѓа девицата, прикажана како гола девојка. Претпоследна е претставата на лавот кој е насликан како двоножно животно, со заден дел кој преминува во опашка свиена на крајот.

Зодијачкиот круг се затвора со знакот на Вага, која што е симболизирана со претстава на две голи момчиња свртени со грб, како држат лост од вага во рацете.

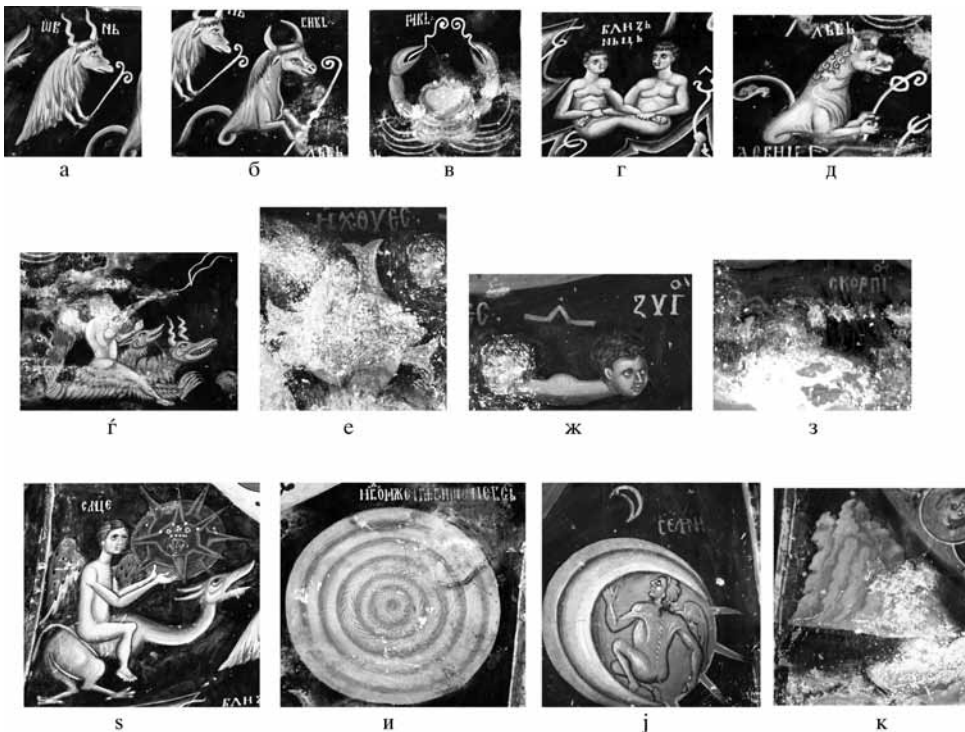
Во последниот појас, кој е одделен од претходниот со тенка бела лента, илустрирани се *водите над небесниот свод*, насликани како брановидна сино-бела бордура.²⁷

Веќе напоменаваме дека зодијачките знаци немаат точен редослед, а покрај тоа, направени се и неколку грешки при сликањето и испишувањето на соодветните имиња на месеците и знаците. Кај зодијачките знаци Водолија и Вага, заменети се

²⁷ Илустрирањето на 148 псалм продолжува и на северната половина од сводот, каде што се прикажани стиховите 7 – 11, додека илустрацијата на 12 стих е поместена во лунетата на западниот ѕид од нартексот. На јужната половина од сводот, илустрирани се 6 – 9 стих од 149 псалм и сите стихови од последниот, 150 псалм. Помеѓу групата која го слави господа со музички инструменти, насликан е и Цар Давид со свиток на кој е испишан последниот стих од 150 псалм, стих кој го одредува името на целата композиција – *Се што дише, нека го фали Господа*. Натписот на овој свиток е на старогрчки, за разлика од сите останати во последните псалми, кои се на старословенски јазик. За исчитувањето на натписот од свитокот на Цар Давид, срдечно му се заблагодарувам на Васко Цветковски, класичен филолог.

Сл.10. Лесново, илустрација на 148-от псалм, западна половина од сводот. Фотографија М.Т.

Сл. 11. Лесново, Претстави на зодијачките знаци и елементите. а) Овен, б) Бик, в) Рак, г) Близнаци, д) Лав, ѓ) Воздух, е) Риби, ж) Вага, з) Скорпија, с) Сонце, и) Води над небесата, ј) Месечина, к) Облаците. Фотографии М.Т.

натписите на месеците. Кај Водолија стои Октомври, а кај Вага - Февруари. Месецот Ноември е испишан и покрај ракот и покрај скорпијата, додека месецот Јули, кој треба да стои покрај ракот, воопшто не е испишан. Овие недоследности повторно укажуваат на недоволното познавање на зодијакот од страна на зографот.

Анализирајќи ги илустрациите на 148-от псалм, согледувме дека развојот на новата иконографија, збогатена со претставите на зодијакот и планетите, може да го следиме токму преку македонските примери, кои се воедно и најстарите сочувани во ви-

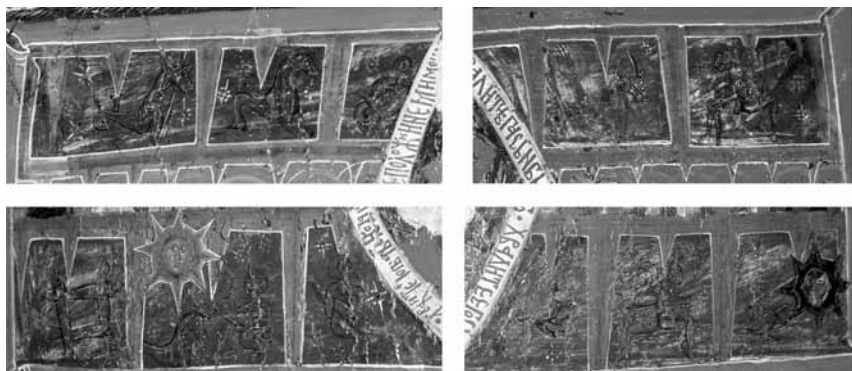
зантиското и пост-византиското сликарство. Псалмот 148 за прв пат ја добива својата нова иконографија во Лесново, каде што зодијачките знаци, дополнети со персонификациите на планетите, се распоредени на двете страни од Христос и ангелите. На иконата Хвалите Господа, Христос е претставен во средишниот дел, а зодијачките знаци, заедно со сонцето и месечината, се распоредени во четири симетрично поставени полиња, лево и десно од Христос. Во Полошко оваа композиција го добива својот конечен облик, каде што централно е поставен Христос со ангелскиот хор опкружен со зодијакот, сонцето и месечината. Целосно оформениот зодијачки круг околу Христос за прв пат се јавува во Полошко, каде што се втемелува иконографијата на оваа композиција, која се повторува во сите подоцнежни примери. При компарација на трите претстави на зодијакот, треба да посочиме неколку специфики кои се јавуваат

при илустрирањето на самите зодијачки знаци и планетите. Како посебно карактеристичен ќе го издвоиме зодијачкиот знак Риби. Четирите кружно испреплетени риби, како симбол за овој знак, се среќаваат само во Лесново, Кучевиште, Полошко и во Драгалевци, додека кај сите останати илустрации на зодијакот од сите периоди најчесто се сликаат две риби, а многу ретко една или три²⁸.

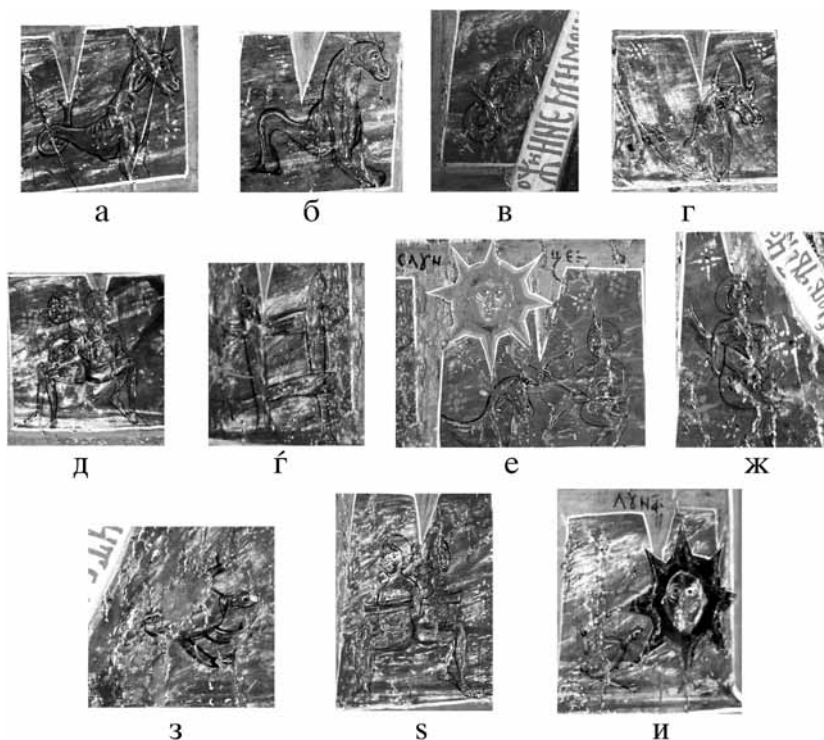
²⁸ За повеќето илустрации на последните псалми, каде што се среќаваат зодијачките знаци, види во: G.P. Schiemenz, Die Sintflut, das Jüngste Gericht und der 148. psalm, *Cahieres Archeology* 38, 1990, 159 –

Сл. 12. Кучевиште, Горниот – небесниот дел од иконата *Хвалите Господа*. Фотографија М.Т.

Сл. 13. Кучевиште, Икона *Хвалите Господа*, претстава на небото со зодијачките знаци, детал. Фотографија М.Т.

Сл. 14. Кучевиште, Икона *Хвалите Господа*, Претстави на Зодијачките знаци: а) Овен, б) Бик, в) Девица, г) Јарец, д) Близнаци, е) Риби, ф) Стрелец, е) Водолеец, ж) Водена желка, з) Вага, с) Месечината и водена желка. Фотографии М.Т.

Уникатниот начин на прикажување на овој знак не наведува на помислата дека за неговото илустрирање бил користен некој заеднички извор, кој струел на овие простори.

Редоследот на зодијачките знаци и во трите композиции не е запазен. Според Г. П. Шименс, безредното на зодијачките знаци извонредно потсетува на потеклото на зодијакот од Страшниот суд и ја засилува иконолошката поврзаност меѓу псалм 148. и Апокалипсата. Повикувајќи се на стихот 6.13 од апокалипсата²⁹, тој објаснува дека вечниот поредок на фиксните ѕвезди, а од тука и на зодијакот, доаѓа до крај. Ѕвездите паднале од небото без никаков ред и како такви, ги гледаме претставени во псалмите³⁰. Меѓутоа, во сцената *Тркалото на животот*, на која е прикажана средновековната идеја за минливоста на овоzemниот свет, зодијачките знаци секогаш се претставуваат со точен редослед, според упатствата на Дионисиј од Фурна³¹. Во оваа сцена, за разлика од Апокалипсата и Псалмите, зодијакот има за цел да го означи времето, односно патот на сонцето низ фиксните ѕвезди. Во сосема поинаков контекст, зодијакот се јавува и на критската икона *О тебе радуем сја*, од втората половина на 16 век³²,

ките знаци секогаш се претставуваат со точен редослед, според упатствата на Дионисиј од Фурна³¹. Во оваа сцена, за разлика од Апокалипсата и Псалмите, зодијакот има за цел да го означи времето, односно патот на сонцето низ фиксните ѕвезди. Во сосема поинаков контекст, зодијакот се јавува и на критската икона *О тебе радуем сја*, од втората половина на 16 век³²,

194; Idem, The last psalms in the monastery Xeropotamou on Mount Athos, *Cahiers Balkaniques* vol.27, Paris 1997, 38 – 56; Idem, Paintings of the loud psalms in Roumania, *Epertêris tês Etaireias Byzantinôn Spoudôn* 51 (2003), 49 – 84. М. Харисијадис, op. cit., 173 – 200; N. Zias, S. Kadas, *The holy monastery of Saint Gregorios, the wall paintings in the katholikon*, Mont Athos 1998, 244 – 249; K. Viceva, op. cit., 4 – 16, М. Спиридонова, Зодијак – видимата рамка на човешкото време, *Античност, Средновековие, Современост*, Софија 2003, 151 – 178.

²⁹ *И небесните ѕвезди паднаа на земјата, како што смоквата ги стресува своите незрели плодови кога ќе ја затресе силен ветар.*

³⁰ G.P. Schiemen, *The last psalms*, 62 – 63.

³¹ Повеќе за сцената *Тркалото на животот* види во: Е. Bakalova, *The wheel of life in 17th Century painting – Iconographical Sources*, *ЗЛВ* 32 – 33, Нови Сад 2003, 9 – 19.

³² K. Weitzman, *The Icon*, London 1982, 356.

Сл. 15. Полошко, Илустрации на последните три псалми. Фотографија М.Т.

како и на повеќе икони од Македонија од 18 и 19 век, каде што зодијачките знаци се насликани во појас околу сферата којашто ја држи Христос.

Тоа значи дека симболиката на зодијакот варира во зависност од сцената во која е претставен и дека не може да генерализираме врз основа на поедини иконографски сличности од различни сцени. Функцијата на зодијакот во последните псалми може да ја одгатнеме само преку неговите иконографски особености, поради фактот што нема текстуална предлошка во Библијата а не е споменат ниту во сликарскиот прирачник на Дионисиј од Фурна³³.

Зодијачките знаци Овен, Бик, Лав и Јарец се сликаат со опашести завршетоци кои треба да го симболизираат нивното движење, односно пловење по небото. Прикажани на овој начин, тие се сплотуваат со средновековната идеја дека небото се состои од вода, по која пловат небесните тела³⁴. Во прилог на ова тврдење одат и илустрациите на водените желки од кучевишката икона, како и планетите од Лесново, кои се претставени во неправилни рамки, кои треба да ги симболизираат пловилата со кои тие се движат по небото. Тоа

значи дека зодијачките знаци, прикажани заедно со ѕвездите, сонцето и месечината, креираат слика која го симболизира небото, односно илустрација на третиот и дел од четвртиот стих од 148-от псалм. (Фалете го сонце и месечино, фалете го сите светли ѕвезди! Фалете го небесни небеса и води над небесниот свод!)

Св. Јован Дамаскин не го негира постоењето на зодијачките знаци и планетите, меѓутоа нагласува дека небото опстојува и се одржува само со божјата помош, а за ѕвездите вели дека ги поставил Бог за да бидат знаци на времето, деновите и годините³⁵. Покрај тоа, Дамаскин нагласува дека ѕвездите не се предзнаци на нашите дела и не може да влијаат на човечките животи, туку може само да бидат предзнаци на дождовите и на временските промени³⁶.

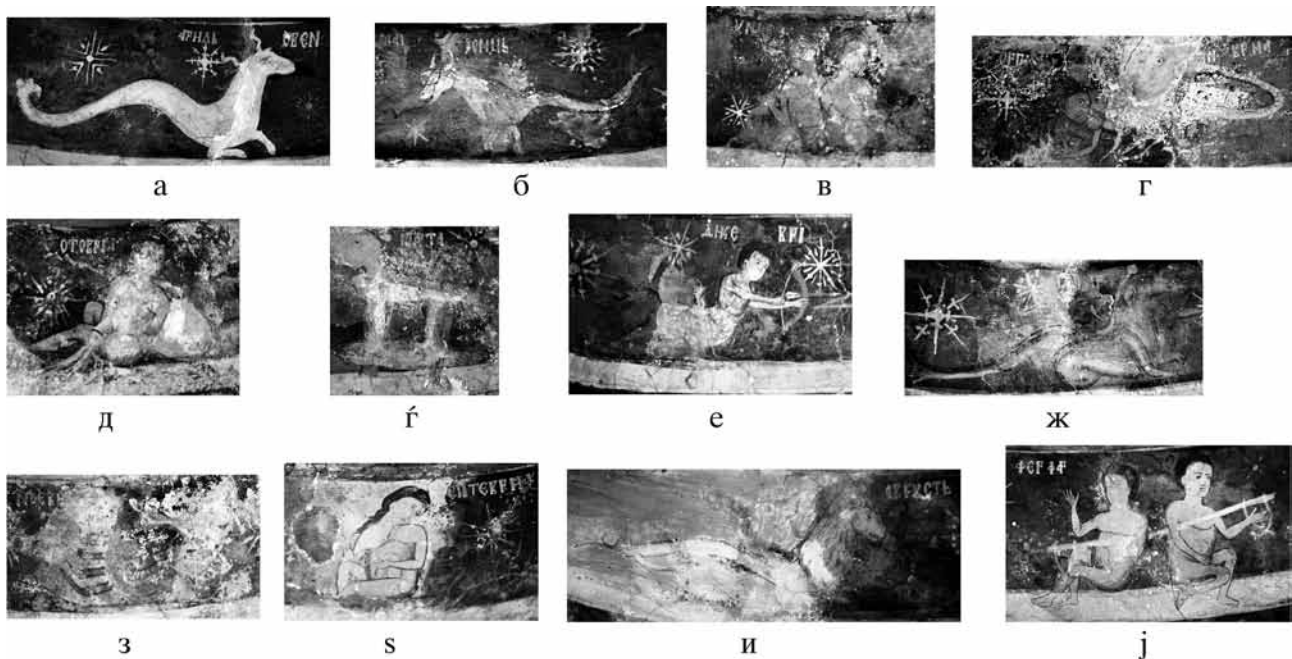
Според тоа, може да констатираме дека претставите на зодијакот во состав на последните три псалми имаат за цел да ги поучат верниците дека ѕвездите, соѕвездијата и сите небесни тела се подредени на Богот Седржител. Зодијакот прикажан

³³ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, *ΕΡΜΗΝΕΙΑ, ΤΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΧΝΗ*, St. Petersburg 1909, 213 – 215.

³⁴ Р. Грујић, *op. cit.*, 192 – 193.

³⁵ Св. Јован Дамаскин, *Тачно изложјење православне вере*, Београд – Никшић 2006, 186 - 190. (превод од оригиналот: Ιωάννης Δαμασκίνος, *Εκδοσις ακριβής της ορθοδοξου πίστεως*)

³⁶ *Ibid.*, 192 – 193.

Сл. 16. Полошко, Претстави на зодијачките знаци: а) Овен, б) Бик, в) Близнаци, г) Скорпија, д) Водолеец, е) Риби, ж) Стрелец, з) Рак, s) Девица, и) Лав, j) Вага. Фотографии М.Т.

на овој начин, претставувал најдобра одбрана на свештенството од разните пагански и еретички верувања дека зодијачките знаци и останатите

свезди можат, на било кој начин, да влијаат врз судбината на луѓето.

Користена литература

1. D. V. Ainalov, Hellenistic origins of Byzantine art, New Jersey 1961.
2. E. Bakalova, The wheel of life in 17th Century painting – Iconographical Sources, ЗЛУ 32 – 33, Нови Сад 2003.
3. T. Barton, Ancient Astrology, London – New York 1994.
4. K. Biceva, Representations of the zodiac in Byzantine and Post – Byzantine mural painting, M.A. Thesis, CEU, Budapest 2002.
5. F. Cumont, Astrology and religion among the Greeks and Romans, New York – London 1912.
6. F. Cumont, Zodiacus, Dictionnaire des antiquites et romaines d’après les texts et les monuments, T. V., Daremberg – Saglio, Paris 1926, 1046 – 1062.
7. K. Dahmen, The legend of Alexander the Great on Greek and Roman coins, London 2007.
8. N. Drury, Magic and Witchcraft, London 2003.
9. K.M. Dunbabin, Mosaics of the greek and roman world, Cambridge 1999.
10. С. Габелић, Манастир Лесново, Београд 1998.
11. Р. Грујић, Космолoшки проблеми по нашим старим рукописима, ГСФФ I, Скопје 1930.
12. С. Hourihane, Time in the medieval world, Princeton University 2007.
13. Св. Јован Дамаскин, Тачно изложeње православне вере, Београд – Никшић 2006.
14. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, ΕΡΜΗΝΕΙΑ, ΤΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΧΝΗ, St. Petersburg 1909.
15. В. Поповска Коробар, Икони од музејот на Македонија, Скопје 2004.
16. С. Коруновски, Е. Димитрова, Византиска Македонија, Скопје 2006.
17. D. Kowan, Introduction to Astrology, New York 1999.
18. Lexicon der christlichen iconographie, S – Z, Zodiakus, Rom – Freiburg – Basel – Wien 1972.
19. J. Magness, Heaven on earth: Helios and the zodiacal cycle in Ancient Palestinian synagogues, DOP 59, 2005.
19. L. Ness, Astrology and Judaism in Late Antiquity, Doctoral dissertation, Miami University 1990.
20. Ј. Николиќ Новаковиќ, За циклусот на свети Ѓорѓи и зографот од припратата на Полошкиот манастир, Културно Наследство 17-18 (1990-1991), Скопје 1994.
21. D. Pingree, Classical and Byzantine Astrology in Sassanian Persia, DOP 43, 1989.
22. С. Радојчић, Икона „Хвалите Господа“ из црквеног музеја у Скопљу, ГСНД XXI, Скопје 1940.

23. А. Серафимова, Кучевишки манастир Свети Архангели, Скопје 2005.
24. G.P. Schiemen, Die Sintflut, das Jüngste Gericht und der 148. psalm, Cahiers Archeology 38, 1990.
25. G.P. Schiemen, The last psalms in the monastery Xeropotamou on Mount Athos, Cahiers Balkaniques vol.27, Paris 1997.
26. G.P. Schiemen, Paintings of the loud psalms in Roumania, Eperteris tês Etaireias Byzantinôn Spoudôn 51 (2003).
27. М. Спиридонова, Зодиахъ – видимата рамка на човешкото време, Античност, Средновековие, Съвременост, Софија 2003.
28. S. D. Tester, Istorija zapadne astrologije, Beograd 1996.
29. Д. Ќорнаков, Новооткриени фрески во припратата на манастирската црква Св. Ѓорѓи Полошки од 17 век, Културно Наследство 17-18 (1990-1991), Скопје 1994.
30. М. Харисијадис, Псалтир Р. 29 са илустрованим месецословом Патријаршиске библиотеке у Београду, ЗЛУ 1 (1965).
31. С. Турић, Христ Космократор у Леснову, Зограф 13, Београд 1982.
32. К. Weitzman, The Icon, London 1982.
33. N. Zias, S. Kadas, The holy monastery of Saint Gregorios, the wall paintings in the katholikon, Mont Athos 1998.

Misko TUTKOVSKI

REPRESENTATIONS OF THE ZODIAC IN THE BYZANTINE AND POST - BYZANTINE PAINTINGS FROM REPUBLIC OF MACEDONIA

Summary

This paper elaborates the three preserved representations of the Zodiac in the Byzantine and post - Byzantine paintings from the Republic of Macedonia. These are the representations of the Zodiac in the narthex of the church of St. Archangel Michael in Lesnovo (1349), on the icon *Praise the Lord* from the church of Sts. Archangels in Kucheviste (1591) and on the arch in the narthex of the church St. George in the Poloshko monastery (1608/9). The Zodiac from Lesnovo has already been scholarly investigated, yet, the representations from Kucheviste and Poloshko have their first scholarly introduction in this paper. In all three examples, the Zodiac appears in the illustration of the Psalm 148.

The analysis of the illustration of the 148th Psalm, enriched with the depictions of the zodiac and the planets, reveals that the examples from Macedonian territory can contribute to the study of the development of

the new iconography. These examples are the oldest preserved within the Byzantine and post - Byzantine art.

In Lesnovo, the zodiac symbols, complemented by personifications of the planets, are grouped on both sides of Christ and the angels. On the icon *Praise the Lord*, Christ is depicted in the central part, while the zodiac symbols, altogether with the sun and the moon, are placed in the four symmetrical fields on the left and on the right side from the image of Christ. In Poloshko, this composition obtains its definite shape, whereat Christ, with the choir of angels, is placed in the centre surrounded with the zodiac symbols, the moon and the sun. The complete zodiac circle surrounding Christ appears for the first time in Poloshko, influencing all of the later illustrations of this composition.